

# РОЗВІДКИ

---

---

УДК 94(477):329"1905/1917"

*Світлана Іваницька*

●

## **ЧЕРНІГІВСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ТА ЦЕНТРАЛЬНІ СТРУКТУРИ ПАРТІЇ НАРОДНОЇ СВОБОДИ (ЖОВТЕНЬ 1905-ЛЮТИЙ 1917 рр.): ВІД ВЗАЄМОДІЇ ДО КОНФЛІКТУ**

*У статті висвітлюються відносини лідерів та активістів Чернігівської губернської організації та Центрального комітету конституційно-демократичної партії (партії Народної свободи) в добу Першої російської революції 1905-1907 рр., постреволуційний період та лютий місяць 1917 року. Розглядається участь чернігівських лібералів у нарадах, конференціях та з'їздах КДП. Джерелами дослідження послуговували фонди Державного архіву Російської Федерації, публіцистика, мемуари, листування.*

*Ключові слова: конституційно-демократична партія (партія Народної свободи), ліберали, «українське питання», Чернігівська губернія, О.О. Свечин, О.О. Муханов, І.Л. Шраг, М.М. Могилянський, М.М. Міклашевський, А.В. Верзилов, І.М. Полторацький, В.М. Хижняков, Є.П. Добровольський, В.О. Пахарнаєв.*

Детальне вивчення в контексті регіональної історії сюжетів, пов'язаних із діяльністю Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії, її лідерів та активістів, допомагає поглибити знання партійно-політичної еволюції російського лібералізму й одночасно дослідити визрівання паростків громадянського суспільства на теренах України. До того ж ця проблема має і персоналізований вимір: відомо, що серед чернігівських лібералів було чимало непересічних особистостей, що брали активну участь у опозиційному русі 1890-х - 1900-х рр., накопили великий досвід роботи в земсько-міському самоврядуванні, балотувалися на виборах у перший російський парламент. Так, О.О. Муханов був гласним повітового й губернського земства, губернським маршалком, почесним мировим суддею; О.О. Свечин був гласним повітового й губернського земства, головою губернської земської управи, почесним мировим суддею. Міським головою Чернігова був В.М. Хижняков, його заступником – І.Л. Шраг. Члени КДП обіймали посади міських голів у Клинцях та Новгороді-Сіверському. Значний вплив мали вони у міському самоврядуванні Чернігова – гласними думи були кадети І.Г. Рашевський (видатний маляр і скульптор, деякий час працював у губернському присутстві у судових справах, з 1912 р. був директором Музею українських старожитностей В.В. Тарновського)<sup>1</sup>, О.М. Сац, І.Л. Шраг. Депутатами Першої думи від Чернігова й Чернігівської губернії як представники кадетської партії були обрані землевласники О.О. Муханов та О.О. Свечин, юристи М.М. Міклашевський та І.Л. Шраг, селяни П.І. Куриленко й Я.А. Гужовський<sup>2</sup>. Визначним публіцистом та літературним критиком був уродженець Чернігова, гласний Городнянського повіто-

---

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, кафедра українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

---

вого земства та повітовий мировий суддя, член ЦК КДП М.М. Могилянський. Його кореспонденції друкувались у провідному органі кадетів – газеті «Речь», а також у періодичних виданнях «Дума», «Десна», «Вольнь», «Киевское слово», «Киевские отклики», «Рада», «Украинский вестник», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь», «Українська хата», «Промінь» та ін. Серед окремих публіцистичних видань Могилянського – такі популярні праці, як «Первая государственная Дума» (СПб., 1907), «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Пг., 1916), «Историческое освещение финляндского вопроса» (СПб., 1910, 1912) тощо. Характеризуючи свою журналістську діяльність, у листі до М.М. Коцюбинського (березень 1910 р.) Михайло Михайлович жаргівливо писав: «Могу в конце концов применить к себе, переделав прошлое время на настоящее, некрасовское: «Мне борьба мешает быть поэтом, песни мне мешают быть борцом». Если очень широко расширить рамки понятий «поэт» и «борец»<sup>3</sup>. У листі від 5 червня 1910 р. повідомляв про те, що безупинно, аж до втоми, пише статті з політичних питань до провінційних газет<sup>4</sup>.

У пострадянській історіографії розгортання опозиційного руху ліберального спрямування та утворення осередків кадетської партії на Чернігово-Сіверщині розглянув у низці публікацій, кандидатській дисертації та монографії О.П. Кривобок<sup>5</sup>. Авторка цих рядків проаналізувала відносини чернігівських кадетів та імперської влади<sup>6</sup>. Увагу дослідників привернули персоналії чернігівських лібералів - А.В. Верзилова (Г.М. Курас, С.Г. Скоронок), М.М. Могилянського (О.А. Зелік, Т. Журавльова, С.М. Кривенко, Г.М. Курас, С.М. Ляшко, Н.М. Шумило), О.О. Свечина (О.Я. Рахно), В.М. Хижнякова (О.І. Ісаєнко, О.Я. Рахно, Л.М. Шара), І.Л. Шрага (Т.П. Демченко, Г.М. Курас, І.М. Старовойтенко). Громадське життя Чернігівщини, як воно відбилось на сторінках газет «Громадська думка» та «Рада», висвітлено у публікаціях І.М. Старовойтенко<sup>7</sup>. Але, уявляється, ґрунтовнішого освітлення потребують такі аспекти теми, як діалог кадетського «центру» й «периферії», контакти центральних та місцевих органів, участь чернігівських представників у 1905-1917 рр. у провідних структурах партії Народної свободи, нарадах, з'їздах та конференціях. Значний інтерес становить проблема взаємозв'язку центральних партійних структур і провінційних організацій, з'ясування ступеня ефективності та усталеності подібних контактів, зокрема, питання про те, наскільки тісною та плідною була співпраця ЦК КДП та чернігівських кадетів. Які надії покладав центр на партійну периферію? Якої допомоги потребувала периферія від центру?

**1. Партія кадетів - провідна антиурядова сила на Чернігівщині в роки першої російської революції.** Після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. партія кадетів стала однією з провідних антиурядових сил на Лівобережжі України, всіляко намагаючись поширити свій вплив на середні міські верстви, на селянський та частково робітничий рухи. Кадетська партія заявляла про потребу здійснення радикальних перетворень у Російській державі парламентським шляхом на підставі загальнолюдських цінностей, відзначаючись тяжінням до легальності та законності дій. Лідери партії сповідували принципи відповідальності дій партії перед суспільством та намагалися реалізувати свої ідеї нехай і в обмеженому основними законами, але все ж таки правовому полі діяльності. Формування місцевих територіальних осередків, їх взаємодія з центральними структурами партії на принципах широкої автономії, особистої ініціативи, раціональної координації та корегування дій свідчило про те, що КДП формувалася як партія гібридного типу, що поєднувала в собі елементи устрою кадрової та масової моделей. У документі ЦК КДП від 30 грудня 1905 р., який мав назву «Відомості про місцеві губернські та повітові групи та комітети кадетської партії» відзначалось: «Имеется группа с А.А. Свечиным и А.А. Мухановым во главе. Ведет деятельную пропаганду, но сведений о составе комитета пока нет»<sup>8</sup>. В справі «Алфавитный список адресов местных групп партии народной свободы» контактною особою по Чернігівській губ. значився спочатку О.О. Свечин, а в подальшому – І.М. Полторацький<sup>9</sup>. До складу Чернігівського комітету КДП у 1906 р. увійшли: А.В. Верзилов, Н.К. Галімський, Є.П. Добровольський, М.К. Імшенецький, О.О. Муханов, І.М. Полторацький, М.Д. Пухтинський, О.М. Сац, О.О. Свечин, І.М. Соколо-

вський, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг<sup>10</sup>. Чисельність губернської організації була 400-450 чол., кількість первинних осередків - десять або одинадцять<sup>11</sup>.

Після перемоги у виборах до Першої Державної Думи кадети «на шляхах до свободи» шукали можливість конституційного компромісу з владою. Михайло Михайлович Могілянський так формулював стратегічну мету КДП: «...Перед Государственной Думой, перед страной стоит основная задача – обеспечить дальнейшее мирное культурное развитие народа свободными учреждениями демократического конституционного строя. ...Поэтому вся тактика Думы должна быть построена в соответствии с действительным настроением страны, на учете степени ее политического развития...»<sup>12</sup>. На початку травня 1906 р. політичну лінію «верхньої палати» новонародженого російського парламенту – Державної Ради коментував так: «...Для понимания современного положения необходимо внимательно прислушиваться к тому, что говорится в «обновленном» Государственном Совете. Слушая эти разговоры, начинаешь понимать, что уступок не будет, что конфликт – вопрос более или менее близкого будущего. И ближайшие перспективы рисуются в самом мрачном свете, когда направляются на все еще властную бюрократию, падают на Думу, борющуюся с этой бюрократией за народную свободу. Дума находится между двух огней и политические слепцы не видят, что готовят стране новые потрясения, новые ужасы. Дворцовая камарилья учтет в свою пользу демагогическую агитацию против Думы и нежные ростки русской свободы утонут в потоке крови... Да не будет этого! - воскликнет всякий друг измученного насилиями народа. Но предотвратить это может только национальный подвиг общественной солидарности. Разбивающиеся стремления к этой солидарности работают на реакцию, какие бы передовые лозунги они не писали на своих знаменах...»<sup>13</sup> У серпні 1906 р., після розгону Першої Думи, Могілянський відгукнувся щодо «ліберальної програми реформ» уряду, метою якої оголошувалися стабільний порядок, законність та «разумно понятая истинная свобода». «Разумно понятая», «истинная» свобода буде зведена урядом до режиму «скорорешительных» судов», - критично відзначав публіцист, з песимізмом прогнозуючи: «Такой режим долго не продержится!» Й одночасно нагадав читачам думку Карла Людвіга Берне про те, що «не за допомогою терпіння, а силою нетерпіння звільняється народ»<sup>14</sup>. Фактично Могілянський відбивав настрої представників партії з периферії, які підтримували найтісніші контакти зі своєю «малою вітчизною» й правдиво окреслювали в пресових «образках життя» швидкоплинні політичні настрої центру й периферії.

Як справжній патріот своєї батьківщини не проминув М.М. Могілянський і «українського питання». На сторінках «Украинского вестника» в серпні 1906 р. була опублікована його стаття «Постановка вопроса об автономии». В ній він, услід за М.С. Грушевським («Национальный вопрос и автономия») піддав критиці теорію «зрілих» і «незрілих» націй. Цю теорію пропагував П.М. Мілюков, визначаючи, які з народів Російської імперії заслуговують на підтримку кадетською партією їхніх автономістських вимог, а які – ні. М.М. Могілянський, аргументовано відстоюючи як «природне» право народів на самовизначення, переконував своїх потенційних опонентів, що «в требовании автономии мы исходим не из национальных чувств, как признака трудноуловимого, и в высшей мере субъективного, случайного, а из объективных принципов демократизма. Нельзя, защищая право национального самоопределения, обуславливать автономию известным уровнем национального самоопределения. Это толкнуло бы на путь националистической пропаганды, могущей иметь самые отрицательные результаты. Желание самого населения при проведении местной автономии нужно знать не в большей мере, чем при проведении, например, всеобщего голосования, как основы народного представительства. ...Автономия Украины должна направить в нормальное русло и развитие национального украинского самосознания...» Він підкреслював: «...автономия и «чисто национальные стремления» для нас являются развитием наших демократических стремлений. ...Та постановка автономии и национального вопроса, какую мы отстаиваем, не допускает даже альтернативы, выбора – «автономия» или «демократия?» - ибо «автономия» отстаивается во имя «демократии»...»<sup>15</sup>.

Щодо загальних тенденцій еволюції організацій кадетської партії на Чернігівщині в 1905-1917 рр., звернемося до висновків автора новітнього дослідження з історії партійного життя на півночі Лівобережної України. Простеживши виникнення і становлення регіональних відділів ліберальних партій лівого крила (кадетів) та правого («Союз 17 октября», Партія правового порядку та ін.), О.П. Кривобок прийшов до висновків, що до середини 1907 р. «домінантною і найактивнішою серед цих організацій була партія кадетів. Однак її домінування не спиралося на широку соціальну базу й підтримку населення, а було швидше ситуативним. Протягом 1906-1907 рр. в органах місцевого самоврядування її позиції поступово витіснили октябристи». Загалом спектр партійних організацій у регіоні в зазначений період розширився як в ідеологічному, так і у національному відношенні. Щодо кінця 1900-х рр., дослідник констатує зменшення активності організацій усіх партій ліберального спрямування, відзначаючи, що фактично в регіоні у цей час діяли лише кадети й октябристи. Останні завдяки виборчим угодам із правими мали найкращі результати на виборах. Поза виборчими кампаніями ліберальні організації практично не вели масової роботи. У 1907-1914 рр. в умовах реакції діяльність політичних сил різних напрямів у регіоні відзначалась нерівномірністю і загальним зниженням активності. Лише у середині 1910-х рр. «політичне життя активізувалось, а провід у ньому зайняли нові сили, переважани пов'язані з молодіжним та національним рухом»<sup>16</sup>.

**2. Участь чернігівських представників у партійних форумах 1905-1907 рр.** В установчому з'їзді КДП (жовтень 1905 р.) чернігівські ліберали участі не брали, насамперед через всеросійський загальний страйк, що припинив рух потягів на залізницю. На другому з'їзді (5-11 січня 1906 р.), що обговорював тактику партії в масах та на виборах до Першої Думи й затвердив статут, був присутній О. О. Муханов. Його (серед інших 32-х делегатів) обрали до складу ЦК<sup>17</sup>. У своєму виступі на з'їзді 7 січня 1906 р. він повідомив, що в Чернігові вже створено місцеву групу, яка має намір видавати газету; але діяльність групи нашоується на спротив адміністрації<sup>18</sup>. У дебатах з приводу думських виборів Муханов запропонував пов'язати питання про участь партії в виборах з позицією селянства щодо думської кампанії, хоча, за його словами, «є всі підстави думати, що селяни будуть брати участь у виборах»<sup>19</sup>. У дискусії 10 січня 1906 р. з приводу програмової постановки питання про майбутню форму правління в Російській державі Муханов зауважив: «Я слышал, что такой открытй вопрос о монархии и республике дает возможность входить в нашу партию лицам разных убеждений. Политическая партия не может соединять несоединимое и не должна из каких-либо целей, тактических или иных, скрываться. Партии левее нас ясно говорят о республике, правее о монархии. Если при изменении нашей программы в смысле монархии часть членов и отпала, то не следует забывать, что среди большинства народа и даже среди рабочих, как заводских, так и фабричных, живет твердо понятие «монархия»<sup>20</sup>. Брав участь у з'їзді, вірогідно, і І. Л. Шпраг<sup>21</sup>.

На третьому з'їзді КДП (21-25 квітня 1906 р.) виступав Могилянський (зареєстрований як делегат від Київської губ.). У протоколах засідання ініціали, відсутні; але, найвірогідніше, це все ж таки Михайло Михайлович<sup>22</sup>, який брав участь у виборчій кампанії до Першої Думи як член Київського обласного комітету партії Народної свободи<sup>23</sup>. В дискусії з пагарного питання делегат М.М. Міклашевський (Чернігів) переконував присутніх, що «земельная реформа должна быть проведена в рамках существующего строя. Полная национализация земли преждевременна. Крестьяне на этом пути за нами не пойдут. После долгих ожиданий с 1861 г., только теперь крестьяне стали собственниками земли, а национализация лишила бы их права собственности»<sup>24</sup>.

О.О. Муханов поставив підпис під заявою групи делегатів 3-го з'їзду КДП, де йшлося про те, що «накануне открытия Государственной Думы правительство решило бросить русскому народу новый вызов. Изданы Основные законы и право их пересмотра отнято у народа»<sup>25</sup>.

Брав участь у засіданні ЦК партії 4 червня 1906 р., де обмірковувались різні варіанти політичної поведінки у разі можливого розгону Думи. Муханов наголошував, що, коли трудовики не підкоряться волі царя, а кадети будуть слідувати «вказівкам

Павла Миколайовича» (*Мілюкова. – С.І.*) й покiрно залишать Таврiйський палац – місце засiдань депутатiв Думи, то вони як партiя загинуть<sup>26</sup>.

9 та 10 липня 1906 р. Муханов брав участь у обговореннi під проводом голови Першої Державної Думи С.А. Муромцева тексту «Народо от народных представителей» - майбутньої Виборзької відозви, наполягаючи на тому, що в такому важливому документі «необхідна однастайність». Муханов не схвалював заклики радикально налаштованих депутатiв до несплати податкiв й відмови давати рекрутiв до вiйська<sup>27</sup>. Він намагався переконати зiбрання, що «акт наш должен исходить по возможности от всего состава собравшихся. А то, при нашей теперешней численности, если мы еще разобьемся на части, то он потеряет всякую силу не только в глазах правительства, а даже и общества. Поэтому я готов подчиниться большинству, каково бы ни было его решение. Но, взывая к необходимости единодушия, я считаю себя вправе высказать личное свое мнение, совершенно согласное с мнением Герценштейна»<sup>28</sup>. І Муханов, і Шраг підписали Виборзьку відозву і понесли за це відповідальність перед владою. 15 липня до відозви приєднався й Свечин, який на той час перебував у Лондоні на міжпарламентському конгресі та надіслав свій підпис по телеграфу<sup>29</sup>.

На четвертий з'їзд КДП (23-28 вересня 1906 р.) прибуло троє делегатiв від Чернiгiвщини<sup>30</sup>. У дебатах із приводу наслідкiв Виборзької відозви виступив В.М. Хижняков, твердячи: «Разноречия были бы теперь особенно пагубны»<sup>31</sup>.

Змістовні коментарі щодо гарячої атмосфери загальнопартійних з'їздiв знаходимо в публіцистичних виступах М.М. Могилянського. «С разных сторон и с разных точек зрения неоднократно делались попытки доказать, что к.-д. партия лишена внутреннего единства и что силой, сплывающей ее неоднородные по своему настроению и тактическим склонностям элементы, является единственно реакционная политика правительства... Каждый раз партийные съезды встречались ожиданиями неизбежного раскола в партии ... указывалось, что «провинциалы» много «левее» руководителей партии и их оппозиционное настроение не может не разорвать стеснительных рамок тактики оппортунизма, свойственного будто бы центральному комитету партии... Что же касается тактических разночтений в к.-д. партии и разделения ее на «левых» («провинциалов») и «правых», то мы должны признать, что имеем здесь дело главным образом с некоего рода уверенностью в желаемом и ожидаемом, как бы в настоящем». Політична думка провінції переймається передусім питаннями тактичними, а не програмовими, твердив Могилянський, висловлюючи впевненість у тому, що «успех и влияние к.-д. партии создались тем, что борьбу за торжество демократического конституционно-правового строя она сумела опереть на реалистических основах... Бунтующее чувство недовольства и ненависти к отжившему режиму нашло в тактике, усвоенной партией, целесообразное и доступное широким слоям населения средство борьбы»<sup>32</sup>.

На п'ятий з'їзд (24-27 жовтня 1907 р., Гельсінґфорс) від Чернiгiвщини було заплановано прибуття трьох делегатiв. Це був передостанній по кількості осіб рівень представництва на центральному форумі партії<sup>33</sup>.

**3. Участь чернiгiвських кадетiв у керiвних структурах партії.** ЦК партії Народної свободи визначав програму й тактику, здійснював контроль над фінансовими справами партії. Було створено два відділи ЦК: Петербурзький, який займався головним чином програмовими питаннями та законопроектами, та Московський, який зосередився на питаннях організації, пропаганди та видавничої діяльності. Згідно зі статутром, губернським комітетам підпорядковувались міські, повітові та порайонні комітети. Реалізуючи свою політичну лінію, ЦК намагався «рассматривать органы партии как одно всероссийское политическое целое общество, а не как совокупность отдельных обществ губернских»<sup>34</sup>.

Багато хто з членів ЦК входив за місцем проживання у склад губернських та міських комітетів. У квітні 1906 р. на третьому з'їзді партії до складу ЦК балотувався І. Л. Шраг, набрав 33 голоси, але не увійшов до числа обраних<sup>35</sup>. Від України в 1906 р. в ЦК були присутні О.С. Ізгоев (Лянде), І.В. Лучицький, М.А. Гредескул, Є.М. Щепкин, О.О. Муханов. В 1907 р. були кооптовані М.М. Могилянський (11 березня 1907 р.) та О.О. Свечин (15 квітня 1907 р.) (останній, на відміну від кандидатури першого,

одноставно)<sup>36</sup>. Обидва на той час мешкали у Петербурзі. Продовжив своє членство в ЦК й О.О. Муханов, що перебував тоді у Франції<sup>37</sup>. В 1916 р. до складу ЦК із 59-ти чол. від Чернігівщини входив лише О.О. Свечин<sup>38</sup>.

Популярною та впливовою постаттю в керівних колах партії був, без сумніву, Олексій Олексійович Муханов. Колишній губернський маршалок дворянства, заможний землевласник (володів майже 6814 дес. землі, своє майно оцінював у 28 тис. крб.), видатний оратор... Входив до складу аграрної комісії ЦК КДП, брав участь у її засіданні 21 лютого 1906 р.<sup>39</sup>, був у складі думської комісії для складання адреси на «височайше ім'я»; виступав у думській дискусії з аграрного проекту «ЗЗ-х»; регулярно запрошувався до участі у нарадах ЦК (березень 1906 р. - з питання виборів у Державну Раду та ін.)<sup>40</sup>. Муханов обирався також товаришем (заступником) голови Петербурзького міського комітету партії (з жовтня 1906 р.)<sup>41</sup>. Його кандидатура висувалася на пост міністра під час переговорів кадетів із урядом І.Л. Горемікіна<sup>42</sup>.

В аграрній комісії ЦК КДП брав участь чернігівець Євгеній Пантелеймонович Добровольський, який, за спостереженням начальника Чернігівського губернського жандармського управління від 5 листопада 1906 р. «служит заведующим оціночно-статистического бюро Черниговского губернского земства и состоит видным членом комитета Черниговского отдела кдп», а також «...состоит под негласным наблюдением»<sup>43</sup>.

Чернігівські місцеві активісти намагалися встановити прямий контакт із центральними структурами партії. Так, наприклад, гідротехнік Чернігівської губернської земської управи Віктор Олександрович Пахарнаєв, тимчасово перебуваючи у Петербурзі, вступив до лав партії у листопаді 1905 р., подавши заяву до ЦК. 26 січня 1906 р. Він схвильовано писав до ЦК КДП: «...работы кругом тьма-тьмуца и однако приходится наблюдать, что другие партии нас обгоняют. Здесь часто указывают на положение чрезвычайной охраны, парализующей будто бы всякую общественную деятельность, но, право, весьма многие не считают это препятствием для своей личной деятельности и работы, была бы работа»<sup>44</sup>. Прохав терміново надіслати для безкоштовного розповсюдження програму партії, коментарі до окремих її пунктів, звіт і постанови партійного з'їзду<sup>45</sup>.

**4. Чернігівські ліберали в дискусіях на засіданнях ЦК КДП.** Одним із найініціативніших ораторів при обговоренні програмових та організаційних питань на засіданнях ЦК був О.О. Свечин. Історик та громадський діяч Д.І. Дорошенко з пієтетом писав про нього: «...місцевий дідич, дуже поступова й всіма шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага»<sup>46</sup>. В умовах прискореної партійно-політичної диференціації О.О. Свечин у листі від 15 травня 1905 р. (Чернігів) до відомого земського діяча Дмитра Миколайовича Шипова відмежувався від правої течії російського лібералізму, відзначаючи, що «...народное же представительство должно быть создано на тех началах, которые за ним обеспечат должный авторитет – единственный залог необходимой самостоятельности этого нового и главного фактора нашей политической жизни»<sup>47</sup>. Солідарну думку в листі до Д.М. Шипова від 18 травня 1905 р. висловив й О.О. Муханов, доводячи, що «совещания, имеющие целью выяснение взглядов отдельных образующихся партий на общественные вопросы государственной жизни, не могут, кажется, полезно объединять сторонников представительства совещательного с лицами, придерживающимися противоположного мнения; разбивать же уже теперь на отдельные группы приверженцев решающего в законодательстве голоса народного представительства, - что без сомнения произошло бы, - я считаю еще преждевременным, - так пока «в единении сила»»<sup>48</sup>.

У дискусії, яка розгорнулася на засіданні ЦК із організаційних питань 13 листопада 1905 р., Свечин висловив надію, що кадетська партія «теперь встретит в Чернигове успех», припускаючи «переход некоторых из крайних групп к нам...» Відзначив, що «черниговские крестьяне не будут довольны аграрной программой. Черниговский крестьянин – индивидуалист. Собственность не только средство для жизни, казаки боятся за свои земли, и очень беспокоятся относительно судьбы своих земель тоже крестьяне... Название партии мешает. Демократы – это в народе трактование – хулиганы и грабители». О.О. Муханова запропонував подати аграрне питання на розгляд місцевих груп.

О.О. Свечин радив ЦК видрукувати практичне керівництво щодо процедури прийому до партії, наполягаючи на тому, що в даному питанні потрібно надати місцевим комітетам «свободу дій». Акцентував увагу щодо нагальної потреби видання популярної кадетської преси<sup>49</sup>. Виступаючи 14 листопада 1905 р. з питання «Стосовно партійної програми й партійної дисципліни», зауважив, що «тактика – організований беспорядок; но перейти к этому можно только, когда мы будем достаточно дисциплинированы. Крестьяне должны широко принимать участие. Муханов согласен со мной»<sup>50</sup>. Брав Свечин слово й у дискусії щодо норм представництва селян на кадетських форумах: ця участь ця бажана, але не підлягає детальній регламентації, «інакше мы введем бутафорских крестьян». Торкаючись питання партійної агітації серед селянства, переконував: «...Нужна не столько агитация, сколько просвещение – только это и может быть устраиваемо из центра, а остальное – агитация, должна быть делаема местными деятелями. Нужна умелость – и тогда крестьяне прекрасно схватывают основные положения, упуская лишь прикрасы. Студентов не очень слушают, и вывод делают даже при революционной пропаганде свой собственный»<sup>51</sup>. Найефективнішим засобом агітації є газета, бажано – центральна; місцеві ж газети мають на неї рівнятися; «газета должна называться не крестьянская, а народная». В доповнення до системи внесення паїв окремими членами партії на підтримку газети, Свечин запропонував організувати масову передплату<sup>52</sup>. В засіданні 14 листопада 1905 р. взяв участь В.М. Хижняков, висловивши в дискусії з аграрного питання думку про те, що «национализация земли противоречит идеям малорусского населения. Духовенство пойдет навстречу». З приводу видання преси думку Свечина підтримав («Желательно газету в провинции поддержать»)<sup>53</sup>.

У засіданні ЦК 26 квітня 1906 р., де до парламентського комітету партії під головуванням І.І. Петрункевича балотувалось 14 осіб. Від Чернігівщини були обрані Муханов і Шраг (але останній відмовився від довіреної йому честі)<sup>54</sup>.

Пленарне засідання ЦК 4 червня 1906 р. прийняло наступне рішення щодо агітації в провінції: «...согласно заявлению кн. П.Д. Долгорукова о неимении в данное время достаточных лекторских сил в Москве решено постараться удовлетворить из Петербурга требования лекторов, поступившие из Городни, Могилева, Тихвина и Суджи; просить деп[утата] И.Л. Шрага выехать в Городню и Могилев при поездке его в Чернигов»<sup>55</sup>.

У кризові дні 1906 р., після розпуску Першої Думи, при обговоренні питань партійної тактики на засіданні 15 липня Муханов заявив, що «едва ли партия может отвергнуть Выборгский манифест», підкреслюючи, що першорядним він вважає «вопрос о практической осуществимости мер, предложенных манифестом и о способах, какими эти меры могут быть осуществимы, а равно как члены партии должны в этом отношении действовать»<sup>56</sup>. Муханов взяв участь в обговоренні 17 липня 1906 р. питання про можливість видання повного звіту про діяльність фракції партії народної свободи у Першій Думі<sup>57</sup>. 20 липня 1906 р. йому було доручено редагування думської відозви з аграрного питання. Показово, що, згідно з рішенням ЦК, саме він Муханов право в разі необхідності заміщати П.М. Мілюкова на посаді товариша голови партії<sup>58</sup>.

Значний інтерес для змалювання настроїв провінційних осередків та пошуку гармонійної взаємодії з керівними структурами партії становлять матеріали наради ЦК 2 серпня 1906 р. з представниками губернських комітетів. Від Чернігівщини був присутній І.М. Полторацький, який так окреслив ситуацію, що склалась у рідному місті після розпуску Першої Думи та прийняття Виборзької відозви: «Партия организована у нас плохо, тем более что у нас был губернатор, не допускавший развития партийной деятельности. И сейчас положение очень незавидное: собрания не допускаются, происходят высылки и т.д. Настроение пока неопределенное. Крестьянам некогда еще было обдумать события последнего времени. Но идея царизма несомненно пострадала (впрочем, не в общей форме, а в ее конкретном воплощении). Партия по вопросу о Выборгском воззвании раскололась. Между прочим, у нас находили, что Выборгское воззвание ведет не только к пассивному, но и к определенно активному сопротивлению: ведь у нас власти не ограничатся легальными формами взыскания

повинностей, а будут снаряжать для этого карательные экспедиции и проч. Впрочем, один вид бойкота – бойкот винной монополии – встречает сочувствие и в партии, и в населении. Что касается форм дальнейшей партийной деятельности, то мы, в связи с изменившимися обстоятельствами, установили наряду с официальными органами неофициальную организацию, для чего разбили на кружки. Съезд сейчас безусловно необходим. Необходимо также издание брошюры, которая ознакомила бы население с деятельностью Государственной Думы и с обстоятельствами ее роспуска. Проскользнувшее в газетах известие о каких-то переговорах некоторых видных членов нашей партии в Москве с представителями [партии] мирного обновления имело у нас значение скандала. Дело в том, что если здесь вам приходится иметь дело с гр. Гейденом и другими подобными ему людьми, то в провинции те же правые партии представлены уже чисто черносотенными элементами, с которыми немислимы никакие соглашения и сближение с которыми было бы неприлично. С левыми отношения у нас пока не определились; они, между прочим, сильно смущены неудачами последних своих предприятий (забастовка и проч.)»<sup>59</sup>.

У протоколах ЦК від 27 серпня 1906 р. міститься детальна розповідь О.О. Муханова про його контакти з міністром внутрішніх справ П.А. Столипіним з приводу прохання партії надати дозвіл на проведення 8 вересня чергового з'їзду. Саме Муханову ЦК партії довірив провадити ці нелегкі перемовини, розраховуючи на ділові зв'язки та дипломатичність<sup>60</sup>. П.А. Століпін, за словами Муханова, наголошував, що кадети – партія нелегалізована, партія, яка тримає у своїх лавах революційно налаштованих осіб, партія, яка прийняла антиурядову Виборзьку відозву, отже, делегатський з'їзд у столиці дозволити їй абсолютно неможливо. «Выборгское воззвание есть революционный ответ на революционные действия правительства», - резонно відповідав йому Муханов, намагаючись переконати свого непоступливого опонента, що «...мы люди мирные, на баррикады не ходим...Вы хотите лишить нас возможности участвовать в выборах. Если будет Дума...Вы просто хотите устранить нас из Петербурга»<sup>61</sup> Століпін вимагав від кадетського керівництва суттєвих поступок щодо програми з'їзду. 29 серпня 1906 р. ЦК надав Муханову додаткові повноваження щодо пошуку компромісу із владою, погоджуючись на присутність поліції й відсутність на з'їзді преси. Але МВД відмовив кадетам у цьому законному проханні<sup>62</sup>.

Муханов брав участь у засіданні ЦК 14 жовтня 1906 р. Був він присутній і на московській конференції лідерів та активістів партії 28 – 30 жовтня 1906 р., де в дискусії з доповіді П.М. Мілюкова щодо передвибірчої платформи зронив репліку на адресу уряду: «...министерские экскурсии в область аграрного законодательства не есть реформа, а разграбление земельного фонда»<sup>63</sup>. Виступав на цій конференції і І.М. Полторацький, афористично охарактеризувавши наявну ситуацію в Чернігові як «реакционность общества и терроризированность населения». За його словами, «комитет собирается конспиративно и действует также. Даже во время Думы собрания происходили закрыто. Губернатор дал слово, что выборы пройдут удачно... Закрыта «Десна» и от типографий отобрана подписка, что не будут ничего печатать от партии. Мы согласились с одной из газет, два столбца арендовали...»<sup>64</sup> 29 жовтня на засіданні конференції обговорювався урядовий указ від 14 вересня 1906 р., який забороняв урядовцям державних установ і службовцям земсько-міського самоврядування брати участь у політичних партіях і союзах під загрозою звільнення зі служби. Полторацький зауважив: «На героизм членов партии рассчитывать нельзя. Может идти речь только о пожеланиях. Если человек намечается в Гос. Думу, то пусть он оставит место, но из партии не выходит»<sup>65</sup>; «...лица, которые являются кандидатами в члены Думы, ни в коем случае не должны выходить из партии»<sup>66</sup>. Щодо потреби блокування з іншими партіями, Полторацький наполягав, що це можливо на підставі визнання потенційними спілниками формули загального виборчого права й потреби «думського міністерства» (уряду, який мав нести відповідальність перед парламентом, а не лише перед монархом)<sup>67</sup>. Полторацький рішуче заперечував раціональність блокування в провінції з партією «Союз 17 жовтня»<sup>68</sup>.

У засіданні ЦК 28 грудня 1906 р. брав участь й вищезгаданий енергійний активіст



В.О. Пахарнаєв, який повідомив, що в Чернігові існує лише міський комітет партії, який користується послугами безпартійних агентів-прогресистів. За його словами, в місті дуже активно провадиться чорносотенна агітація. Ліві сили слабкі, але він вважає все ж таки за потрібне укладення блоку з меншовиками. За його інформацією, була досягнута домовленість із газетою «Киевский голос», де було створено чернігівський відділ новин<sup>69</sup>. Вірогідно, в питаннях тактики Пахарнаєв займав радикальнішу позицію, ніж більшість чернігівського комітету.

У фінансовій комісії ЦК партії (засідання 26 вересня 1906 р.) головував В.М. Хижняков; на засіданні комісії від Чернігівщини також був присутній М.К. Імшенецький<sup>70</sup>.

З квітня 1907 р. постійну участь у засіданнях ЦК, які відбувались щотижня або раз на два тижні, брали М.М. Могилянський та О.О. Свечин (останній неодноразово виступав із доповідями - про допомогу колишнім депутатам Першої та Другої Думи, про виборчу тактику до Третьої Думи та ін.). Обидва були учасниками наради 18 серпня 1907 р., де йшлося про пошук оптимальної лінії партії Народної свободи в умовах політичної системи дуалістичної монархії<sup>71</sup>.

О.О. Свечин брав участь у засіданні ЦК 11 березня 1912 р. з приводу тактики партії на виборах до Четвертої Думи, щодо можливості блокування з іншими політичними силами (в першу чергу - з прогресистами, в разі крайньої необхідності - з октябристами) твердив про те, що в провінції «партійне життя неможливе», й угоди слід укладати на «найпростіших гаслах». Зрештою ЦК дозволив місцевим комітетам самостійно вирішувати питання щодо потенційних конфігурацій передвиборчих союзів і вступу до тимчасових виборчих комітетів<sup>72</sup>.

**5. Фінансові пожертвування О.О. Свечина до фонду ЦК КДП.** Найвпливовіший серед чернігівських лібералів у складі ЦК партії Народної свободи - О.О. Муханов і О.О. Свечин - були людьми заможними, а тому мали змогу за власним бажанням у разі потреби спонсорувати діяльність кадетської партії. Взагалі-то ЦК партії Народної свободи оперував чималими сумами. Наприклад, з лютого по червень 1906 р. з партійних осередків 52 губерній та областей Російської імперії ЦК сподівався одержати 36900 крб. О.О. Свечин з весни 1907 р. до 26 жовтня 1908 р. - у досить скрутний для кадетів фінансовий період - був скарбником ЦК КДП й надавав партії суттєву матеріальну допомогу<sup>73</sup>. В 1907 р. він вніс до каси партії 5700 руб., а в 1912 р. - 200 руб..<sup>74</sup>

Для видання газети «Думский листок» вирішено було шляхом добровільного придбання паїв (по 50 крб. кожний) створити особливий фонд під керівництвом кн. Д.І. Шаховського. Свечин став першим вкладником, придбавши 200 паїв на 10000 руб. та віддавши відразу готівкою більш ніж половину належної суми<sup>75</sup>. Цікаво, що в 1907 р. в Чернігівській губернії прихильники партії передплатили лише 200 прим. газети «Народная свобода - Думский листок» і «Думский листок» (загальний наклад останньої становив 12000-18000 прим., інколи сягаючи й 25000 прим.).

**6. Чернігівські ліберали та центральне керівництво партії в 1908-1916 рр.** У 1908-1912 рр. відбувався розвал кадетської партії на периферії. Основною формою зв'язку між центром та регіонами стали обласні наради та конференції, де брали участь керівники партії, думські депутати й провінційні діячі. Кризова ситуація, що склалась у Чернігові, була типовою для більшості місцевих осередків. О.В. Татарінова - дочка В.М. Хижнякова - на запити з ЦК кадетської партії (від 23 грудня 1908 р. та ін.) в листі від 10 січня 1909 р. відповідала: «Группа лиц, сочувствующих идеям партии народной свободы в Чернигове и раньше была незначительна, теперь она совсем рассеялась. Комитет тоже не существует. По получению предложения ЦК принять участие в расходах партии я обращалась к нескольким лицам, на сочувствие которых можно было рассчитывать; ответ получался всегда один и тот же - не хватает на местные нужды. Затрудняюсь заняться систематическими сборами, я обяуюсь от времени до времени высылать хотя бы незначительные суммы. *О. Татарінова*»<sup>76</sup>. О.П. Кривобок, посилаючись на жандармські донесення за січень 1909 р., твердить, що в Чернігові на той час існував губернський комітет КДП з дев'яти осіб, з яких найактивнішими були Є.П. Добровольський, І.Л. Шраг та В.М. Хижняков. Комітет майже не провадив практичної діяльності. До того ж, на думку О.П. Кривобока, зменшилась інтенсив-

ність зв'язку місцевих організацій з ЦК партії Народної свободи<sup>77</sup>. В 1910-1913 рр. чернігівські ліберали не виявляли особливої енергії на локальному рівні політики. Так, 29 січня 1911 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління інформував Особливий відділ Департаменту поліції, що напередодні виборів до Четвертої Думи місцеві кадети фактично не виявляють активності<sup>78</sup>.

В умовах асиміляторського курсу прем'єр-міністра П.А. Столипіна загострилось національне, зокрема, «українське», питання. На кадетській конференції 14-15 листопада 1909 р. дебатовалося питання потреби запровадження «місцевих мов» у судочинство та народну школу. М.М. Могилянській у своєму виступі зауважив: «Как черниговец, и я могу подтвердить, что среди местных национальных групп уже наблюдается недовольство деятельностью Думы, в частности, нашей фракции за недостаточную активность в защите национальных украинских интересов. Практической пользы от Третьей Думы не ждут и думают, что скорее она может профанировать идею народного представительства. Наша обязанность, обязанность нашей фракции в Думе – так организовать свои выступления в Думе, чтобы они не производили комичного впечатления бессилия или равнодушия»<sup>79</sup> Показово, що згодом аналогічний критичний настрій продемонстрував й І.Л. Шраг, коментуючи в «Раді» дискусію з «українського питання» на кадетській партійній конференції 1914 р., де між іншими лунали голоси на підтримку імперсько-централістичної політики уряду<sup>80</sup>.

**7. «Українське питання» в революційних реаліях 1917 р.: офіційна позиція Партії народної свободи і чернігівські ліберали.** На думку російських авторів, позиція кадетського керівництва в царині національної політики відзначалася подвійним ставленням до ідеї федералізму. З одного боку, кадети вважали за краще відкинути термін «федералізм», уявляючи себе «автономістами», з іншого боку, еволюція їхніх політичних поглядів з неминучістю вела до визнання ідеї федеративного ладу. Таку позицію пропонується найменувати «протофедералізмом». «У межах такої «протофедералістської» концептуальної парадигми кадетів національна і територіальна автономія з'єднувалася з сильними загальноросійськими державними формами і загальними правовими нормами». Всі рішення у справах національно-територіальних автономій повинні були подаватися на затвердження імператора. Питання, які стосувалися всієї держави, навіть при впровадженні автономного ладу повинні були підлягати компетенції загальнодержавної Думи. Таким чином, принцип «автономності» цілком обумовлювався вимогою «збереження державної єдності»<sup>81</sup>.

На початковому етапі Лютневої революції відбулося оновлення програми й тактики Партії народної свободи. Але політична лінія керівництва кадетської партії в національному питанні приводила до все більших розбіжностей між ЦК і представниками окраїн, які відстоювали принцип суверенітету своїх етнічних територій. Резолюція восьмого з'їзду партії (9-12 травня 1917 р.) обіцяла надання губернських або обласним органам самоврядування автономних прав у господарських і культурних питаннях, але при умові збереження за центральною владою права контролювати відповідну діяльність цих органів, аж до скасування прийнятих ними постанов. Кардинальне вирішення питань національно-державного переустрою кадетське керівництво традиційно відкладало до Установчих зборів. Делегати з України (М.М. Могилянський, Я.К. Імшенецький, П.Є. Бутенко) гаряче протестували проти подібного підходу. Так, М.М. Могилянський у промові відзначав, що немає жодної української прогресивної партії, котра б у своїй програмі не поставила вимоги національно-територіальної автономії, і якщо кадети у свою програму цієї вимоги не внесуть, українці їх не підтримають. Він запропонував внести до § 25 програми вказівку на можливість автономії України в такому ж значенні, в якому цей параграф вказував на можливість автономії Польщі<sup>82</sup>. Та, відповідаючи в своїй промові українським кадетам, Мілюков ні на крок не відступив від ортодоксальної позиції партії в національному питанні. Виділення в межах Російської держави «суверенних незалежних одиниць», заявив він, уявляється абсолютно неможливим<sup>83</sup>. У той же час М.М. Могилянський підтримав поряд з деякими впливовими поміркованими членами Петроградського відділу ЦК (Є.М. Трубецьким, О.С. Ізгоевим, Ф.І. Родічевим) обережно-консервативну лінію

Мілюкова в загальнополітичних питаннях (як відомо, лідер партії висловлював негативне ставлення до владної коаліції з соціалістами)<sup>84</sup>.

Історик Л.В. Щербін констатує той факт, що «утворення Центральної Ради, проголошення І Універсалу негативно оцінювались кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності Росії... Ставлення партії до українського питання протягом березня-липня 1917 р. засвідчило декларативність усіх попередніх національних вимог кадетів. Український рух розглядався конституційно-демократичною партією як реальний чинник розпаду Росії, небезпечний каталізатор загострення внутрішніх протиріч у державі<sup>85</sup>. На думку О.М. Любовець, позиція більшості кадетських організацій України в 1917 р. практично повністю збіглася з поглядами ЦК щодо поточного політичного моменту. Єдиною відмінністю було інше ставлення певної частини українських кадетів до національного питання, однак це мало що змінювало в загальній картині. Особливо виразними великодержавними настроями відрізнялися позиції Харківської, Полтавської та деяких південноукраїнських організацій партії. «Таким чином, українські осередки ПНС стали надійною опорою ЦК в справі проведення його політики та зміцнення загальноросійських владних інституцій на терені України»<sup>86</sup>.

У той же час слід звернути увагу на те, що, коли українські історики здебільшого пояснюють поведінку центрального проводу партії Народної свободи традиційно імперською позицією кадетів щодо проекту розбудови української національно-територіальної автономії, то деякі зарубіжні дослідники, навпаки, значно лояльніше сприймають аргументи кадетського керівництва щодо «незаконності» претензій лідерів Центральної Ради на суверенний статус українських губерній, щодо «юридичної нісенітності» червневих угод між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, щодо претензій Центральної Ради на статус суб'єкта владних відносин, які нібито вносили хаос і підривали авторитет Тимчасового уряду в Україні (подібні аргументи висловлював фахівець із державного права барон Б.Е. Нольде у праці «*Национальный вопрос в России: [Докл., чит. на IX Делегат. съезде Партии нар. свободы, 24 июля 1917 г.] - Петроград: Партия нар. свободы, 1917. - 8 с.*»<sup>87</sup>.

Слід відзначити, що у відносинах керівництва Партії народної свободи та периферійних осередків кризовою стала друга половина 1917 р. Назрівав конфлікт. Настав час і для чернігівських лібералів остаточно визначитися з «українського питання». Так, наприклад, Аркадій Васильович Верзилов, міський голова Чернігова, член КДП та одночасно – української громади, з початком Лютневої революції вийшов із партії кадетів і вступив до Української партії соціалістів-федералістів<sup>88</sup>.

Заслуговує на увагу лист Михайла Михайловича Могілянського, переданий чи надісланий І.Л. Шрагу. Лист написаний від руки.

«В Городской Комитет Петроградской Группы Партии Народной Свободы

Позиция, занятая по вопросу об автономии VIII съездом партии Народной Свободы, вынуждает меня выйти из ее рядов.

Не стану говорить о том, насколько это для меня тяжело, но должен сказать, что ухожу я с полным уважением к искренности и убежденности моих бывших товарищей по партии в вопросе, нас разделившем. И думаю, что имею право рассчитывать [так у тексті. – С.І.] на такое же отношение к моим взглядам и убеждениям. Оттого с сожалением отмечаю, что близкая партии «Речь» с этого пути сходит... Передовая статья № 110<sup>го</sup> газеты (12 мая) квалифицирует лозунг «федерализм», «федеративная республика», как лозунг «многообещающий и ничего не говорящий, брошенный в массы современной демагогией» [і підкреслено автором. – С.І.]. Каждый лозунг может быть оцениваем различно: для одних весьма содержательный, он может быть «ничего не говорящим» для других. Это в порядке вещей!.. Но против обвинения в демагогии, для меня лично во всех проявлениях отвратительной, я решительно протестую.

В своей речи на съезде, уступая ясно выраженному желанию сократить прения, я не коснулся вовсе вопроса о лозунге федерализма в историческом развитии украинской идеологии. Но ведь многим, вероятно известно, что лозунгу этому в украинском движении идет уже 70<sup>и</sup> год! Он вдохновлял «Кирилло-Мефодиевское Братство», теоретиком которого был Н.И. Костомаров, далекий и от современности, и от демагогии.

От романтизма Кирилло-Методиевцев федерализм был освобожден Драгомановым, считавшим своей заслугой применение к практической политике тех руководящихся идей, к которым в 40<sup>х</sup> годах пришли Кирилло-Методиевцы. Федерализм был развит им, как естественный логический вывод из последовательного демократизма. В этом же направлении шли и позднейшие – вплоть до современных – украинские публицисты. И федерализм в украинской публицистике давно стал прочной традицией. Лозунг его общ всем прогрессивным украинским партиям.

Пусть-же опровергают наши доводы, пусть разоблачают наши «заблуждения», но пусть не оскорбляют нас, обвиняя в демагогии! Эти обвинения несправедливы и практически не верны. Брошенные в нас, они возвращаются обратно к тем, кто их бросил. 16 мая 1917 Мих. Могилянский»<sup>89</sup>.

«Черниговская земская газета» друкувала за 1917 рік інформацію про те, що й О.О. Свечин, обраний на травневому з'їзді партії Народної свободи до ЦК, виходив чи призупиняв членство в партії через неприхильне ставлення кадетів до «українського питання», але потім повернувся... Ось текст «зречення» О.О. Свечина, надрукований в липні 1917 р.: «Телеграмма председателя Черниговской губернской земской управы А. А. Свечина Центральному Комитету партии Народной Свободы Меры, проводимые Временным правительством на Украине, считаю необходимыми и неотложными. Положение, занятое партией в украинском вопросе, идет в разрез с моими политическими взглядами. Будучи членом первой Гос. Думы, я с ведома партии состоял в украинской группе и в Союзе автономистов-федералистов и по сей день всегда исповедовал эти взгляды. К сожалению, принужден заявить о своем выходе из партии. Свечин»<sup>90</sup>. На час оприлюднення цього тексту Свечин був відповідальним редактором газети. На думку чернігівських дослідників, «демонстративний розрив з партією, з якою О. Свечин пов'язав свою долю ще від часу її утворення, є важливим кроком. Він засвідчив рішучість у сприйнятті нових реалій, зокрема ідеї автономії України у складі федеративної демократичної Росії серед чернігівських земців»<sup>91</sup>. Але коли ЦК партії народної свободи висловив своє позитивне ставлення до вимог оновлення територіально-політичного устрою Російської держави, Свечин попросив розглянути питання про його повернення до лав партії, сподіваючись, що українські й російські ліберальні демократи все ж таки зуміють дійти згоди щодо реформування імперського простору.

Не є випадковістю, що саме у Чернігові виявлялись інші, відмінні від ортодоксально-кадетських, настрої в ліберально-демократичному середовищі. Одним із доказів є резолюція міської думи від 8 вересня 1917 р., запропонована представниками Української партії соціалістів-федералістів і підтримана членами партії Народної свободи, де йшлося про те, що Тимчасовий уряд повинен рахуватися з вимогами як українського, так і інших народів Росії<sup>92</sup>. Це було цілком закономірно. Так, ще в дореволюційній період деякі з чернігівських лібералів виявляли значно більший, порівняно з звично-централізаторською позицією ЦК КДП, радикалізм у «українському питанні». На думку О.П. Кривобока, більшість активу губерньської організації КДП висловлювала прихильність до національних домагань українства<sup>93</sup>. І.Л. Шраг та ще кілька осіб у Чернігові були в 1906-1907 рр. одночасно членами й кадетської, й Української радикально-демократичної партій. О.О. Свечин як депутат Першої Думи брав участь в Українській думській громаді (1906 р.) та обстоював вимогу національно-територіальної автономії українських земель. Свечин і Шраг входили до складу ЦК спілки недержавних народів Росії - «Союзу автономістів-федералістів»<sup>94</sup>. О.Г. Лотоцький свідчив, що до лав першодумської української фракції, створеної «для спільного вияснення та оборони українських інтересів», увійшли М.М. Ковалевський, А.Г. Вязлов, М.Т. Біляшевський, Є.Г. Шольп, Ф.Р. Штейнгель, О.О. Свечин та інші. «Окремі депутати різних партій, переважно кадетської, приймали участь у засіданнях фракції як гості. Такі члени здебільшого одбирали досить часу розмовами на теми в українській справі... На перших, установчих, зборах такі розмови розпочав харківський депутат кадет Іваницький, піддаючи під сумнів, чи потрібна для України автономія, бо ж між Україною та Московщиною такої різниці нема, щоб їм аж до взаємного автономічного поділу розходитись, та чи потрібна навіть українська мова в школі і в

суді. Зробила на селянських депутатів вражіння та відповідь, яку почув Іваницький од свого ж товариша по партії О. Свечина, що висловив певні національні труїзми, які, видимо, не були зайві не лише для селян, але й для національно несвідомих інтелігентів з України; зазначивши, що український народ має свою осібну психологію національну, Свечин доводив, що мусить він мати і своє окреме місце серед інших народів у державі, а представники його в Думі повинні виразно додержувати його інтересів поруч із представниками інших народів»<sup>95</sup>.

І.Л. Шраг досить критично сприймав погляди окремих своїх колег по Чернігівській організації КДП щодо «українського питання». Наприклад, щодо позиції В. М. Хижнякова в листі до П.Я. Стебницького писав: «...він завсігда досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє «українофільство», любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для ніого річ другорядна; він типовий російський либерал – общерос»<sup>96</sup>. Ця оцінка збігалася з думкою про В. М. Хижнякова, висловленою авторами спогадів «Чернігівська Українська Громада» М. М. Грінченко та А. В. Верзиловим, які свідчили про те, що «він міг злегенька «українофільствовать» серед українців, ... але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була «узость» і марна трата часу»<sup>97</sup>. Та в часи спільної боротьби з царатом за демократизацію суспільства й створення справедливого конституційного ладу детальне обговорення подібних несприятливих, як тоді здавалось, розбіжностей політичної програми відкладалось зазвичай «на другий день». Але, як виявилось, цей день все ж таки настав...

Таким чином, з жовтня 1905 р. й до початку Лютневої революції 1917 р. співпраця ЦК КДП та чернігівських ліволіберально налаштованих діячів була достатньо ефективною та гармонійною. Передусім – завдяки діяльності найбільш енергійних, освічених та незалежно мислячих представників місцевої партійної організації (О.О. Свечин, О.О. Муханов, В.М. Хижняков, І.М. Полторацький та ін.). Дещо осібну позицію щодо керівних структур партії Народної свободи займав І.Л. Шраг, очікуючи від проводу партії реального зацікавлення «українським питанням» та підтримки в Думі відповідних законодавчих ініціатив. Своєрідний статус у ЦК партії посідав уродженець Чернігівщини М.М. Могилянський, який активно пропагував у своїх публіцистичних виступах загальні принципи стратегії й тактики кадетів, але, зберігаючи прив'язаність до рідного краю й любов до народної культури, лобіював на кадетських форумах та в пресі українські національно-культурні й політичні інтереси.

*В статье освещаются отношения лидеров и активистов Черниговской губернской организации и Центрального комитета конституционно-демократической партии (Партии народной свободы) в период Первой российской революции 1905-1907 гг., постреволюционный период и февральские дни 1917 года. Рассматривается участие черниговских либералов в совещаниях, конференциях и съездах КДП. Источниками исследования послужили фонды Государственного архива Российской Федерации, публицистика, мемуары, переписка.*

*Ключевые слова: конституционно-демократическая партия (партия Народной свободы), либералы, «украинский вопрос», Черниговская губерния, А.А. Свечин, А.А. Муханов, И.Л. Шраг, М.М. Могилянский, Н.Н. Миклашевский, А.В. Верзилов, И.Н. Полторацкий, В.М. Хижняков, Е.П. Добровольский, В.А. Пахарнаев*

*The article covers relations of leaders and activists of the Chernigov province organization and the Central Committee of the Constitutional Democratic Party (Party of People's Freedom) in the first Russian revolution of 1905-1907, post-revolutionary period and The February days of 1917. The author cites the facts which show the participation of Chernigov's liberals in meetings, conferences and congresses KDP. Sources of studies: documentation of the State Archive of the Russian Federation, journalism, memoirs, and correspondence.*

*Keywords: Constitutional-Democratic Party (Party of People's Freedom), the liberals,*

1. Про нього детальніше див.: Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий // Сіверянський літопис. – 1999. – №1. – С.26 -62; Проніна Т. Доля директора музею // Сіверянський літопис. – 1999. – №1 – С.84 – 94.
2. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 523. – Оп. 1. - Спр. 27. Протоколи засідань ЦК КДП. – Арк. 45. *Документи цитую мовою оригіналу.*
3. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 3: Карманський – Мочульський. – Ніжин, 2002. – С. 372. Згадки про петербурзький побут Могілянського див.: Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могілянський // Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: КМА, 2011. - С. 493-496.
4. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 3: Карманський – Мочульський. – С. 376.
5. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2011. – 202 с.
6. Іваницька С.Г. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал. – 2011. - №6. - С. 108-124; Вона ж. Кадети та влада на Чернігівщині в роки першої російської революції // Шрагівські читання. - Вип. 2. – Чернігів: Просвіта, 2012. – С. 113-127.
7. Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети «Рада» (1906–1914 роки) // Сіверянський літопис. - 2010. - №4-5. – С.226-233; Вона ж. Чернігів та Чернігівщина у відзеркаленні матеріалів першої щоденної української газети Наддніпрянської України «Громадська думка» (1906 р.) // Шрагівські читання. - Вип. 2. - С. 17-43.
8. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.2. - Спр.32. – Арк. 1.
9. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.27. – Арк. 98.
10. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 6.
11. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. – С. 88.
12. Могілянський М. Первая Государственная Дума. – СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. – С. 29.
13. Там само. – С. 30-31.
14. Там само. – С. 153.
15. Могілянський М. Постановка вопроса об автономии // Украинский вестник. – СПб., 1906. - №12. – 13 авг. – С. 807-810.
16. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX - на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Кривобок ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. - К., 2009. - 19 с.
17. Конституционно-демократическая партия (партия народной свободы). Постановления второго съезда. Программа. – СПб., Общест. польза, 1906. – С. 3.
18. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 63. Бюллетени второго съезда КДП. 1906 г. – Арк. 3.
19. Там само. – Арк. 6.
20. Там само. – Арк. 13 зв.
21. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 62. Списки делегатов, прибывших на 2-й съезд КДП. - Арк. 2.
22. Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – СПб.: Общест. польза, 1906. - С. 32.
23. Могілянський М. Первая Государственная Дума. – С. VIII.
24. Там само. – С. 152.
25. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 86. – Арк. 1.

26. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 124; Тютюкин С. В. Июльский политический кризис 1906 г. в России. – М.: Наука, 1991. - С. 62.
27. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 423. – Арк. 4, 7.
28. Там само. – Арк. 12 зв.
29. Рахно А.Я. Председатель Черниговской губернской земской управы А.А. Свечин: опыт просопографического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. Материалы XXI Международной научной конференции. Москва, 29-31 января 2009 г. - М.: РГГУ, 2009. – С. 311.
30. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 117. – Арк. 6.
31. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 40. – Арк. 7.
32. Могилянский М. Первая Государственная Дума. – С. 163-165.
33. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр.166. – Арк. 1.
34. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 40.
35. Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – С. 172.
36. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. – СПб.: Обществ. польза, 1907. – С. 5.
37. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23.
38. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Л. 27; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 188.
39. Вестник партии народной свободы. – 1906. - №2. – 5 марта. – С. 86.
40. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 16.
41. Государственная дума Российской империи: 1906-1917: энциклопедия. - М. РОССПЭН, 2008. – С. 388.
42. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1983. - С. 217-218.
43. ДАРФ. – Ф. 102, ДП, ОО. – Оп. 1906. – Спр. 25. – Ч. 76. – Арк. 1-4.
44. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 8 зв.
45. Там само. – Арк. 8-8 зв. О.П. Кривобок, посилаючись на жандармські архіви, помилково твердить, що в Петербурзі В.О. Пахарнаєв був зв'язаний з комітетом народно-соціалістичної партії. Нагадаємо, що абрєвіатура «п. н. с.» в даному випадку означає «партію Народної свободи». Див.: Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. - С. 78-79, 160.
46. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле (1914–1920 рр.). – К.: Темпора, 2007. - С.167.
47. Фонд рукописів Російської Державної бібліотеки. – Ф. 440. – Картон 6. – Спр. 29. – Арк. 1-1 зв.
48. Там само. - Ф. 440. – Картон 6. – Спр. 11. – Л. 1 зв.
49. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 21.
50. Там само. – Арк. 23 - 23 зв.
51. Там само. – Арк. 24.
52. Там само. – Арк. 25.
53. Там само. – Арк. 21. зв.
54. Там само. – Арк. 53.
55. Там само. – Арк. 46.
56. Там само. – Арк. 134.
57. Там само. – Арк.141.
58. Там само. – Арк.143.
59. Там само. – Арк.157 зв.
60. Там само. – Арк.200.
61. Там само. – Арк. 200.
62. Там само. – Арк. 200-203.
63. Там само. – Арк. 52.
64. Там само. – Арк. 57 зв. – 58.

65. Там само. – Арк. 77 зв.
66. Там само. – Арк. 72 зв.
67. Там само. – Арк. 75.
68. Там само. – Арк. 83.
69. Там само. – Арк. 113 зв.
70. Там само. – Арк. 42-44.
71. Там само. – Арк. 218-229.
72. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 151-158; Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. – Ленинград: Наука, 1988. – С. 46.
73. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр.33-а. – Арк. 57.
74. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – С. 126.
75. Там само. – Арк. 118.
76. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 31.
77. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. – С. 126-128.
78. ДАРФ. – Ф. 102, ДП, ОО. – Оп. 233. – Спр. 999. – Ч. 43. – Т. 4. – Арк. 8.
79. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 9. – Ч. 1. – Арк. 2.
80. Черніговець. Конференція «партії народної свободи» і українська справа // Рада. – 1914. - №80. – 10 квітня. - С. 2.
81. Балтовский Л.В. Политическая доктрина конституционных демократов. - СПб.: СПбГАСУ, 2009 – С. 140-141.
82. VIII съезд партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. - 1917. - № 14-16. - С. 12.
83. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. - С. 138-139.
84. Думова Н.Г. Назв. праця. - С. 154.
85. Щербін Л.В. Ставлення кадетів до української державності в період Центральної Ради (березень – липень 1917 р.) // Схід. – 2005. – № 5. – С. 44 – 49.
86. Любовець О.М. Політичні засади діяльності партії народної свободи в Україні після повалення самодержавства (лютий – липень 1917 р.) // Гуржіївські історичні читання. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2009. – Вип. 3. - С. 353-354.
87. Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос // Исследования по истории Украины и Белоруссии: Вып. 1. – М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 1995. - С. 107.
88. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 рр.). – С. 166; Скоренок С. А.В. Верзилов: віхи життя та громадської діяльності // Шрагівські читання. Вип. 2. – С. 75.
89. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 1081 (Особовий фонд І. Шрага).- Оп. 1. - Спр. 61. – Л. 3–4.
90. Черниговская Земская газета. – 1917. – № 51. - 7 июля. – С. 2. Висловлюю щире подяку організатору Шрагівських читань канд. історичних наук Т.П. Демченко за люб'язно надані копії двох останніх документів.
91. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис / В. Бойко, Т. Демченко, О. Оніщенко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. - С. 26.
92. Там само. - С. 41.
93. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. - С. 91.
94. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 37 зв.
95. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Ч. 3. - [Б. м.], УПЦ в США, 1966. – С. 15-16.
96. Цит. по: Демченко Т.П., Оніщенко В.І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62 – 69.
97. Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 467.